

СВОБОДА СОВІСТІ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізується значення принципу свободи совісті в консолідації громадянського суспільства України, становленні національної культурної ідентичності, збереженні стійкості української спільноти. Свобода совісті та толерантність розглядаються як імперативи внутрішньої і зовнішньої інтеграції мультикультурального суспільства України, що переживає ремодернізацію в ситуації постмодерну.

В статье анализируется значение принципа свободы совести в консолидации гражданского общества Украины, становлении национальной культурной идентичности, сохранении устойчивости украинского сообщества. Свобода совести и толерантность рассматриваются как императивы внутренней и внешней интеграции мультикультурального общества Украины, переживающего ремодернизацию в ситуации постмодерна.

В різні історичні епохи людські спільноти репрезентують певну множину способів консолідації. У новоевропейському варіанті консолідації суспільства від початку важливе місце посідає свобода совісті. Виникає питання про місце і роль свободи совісті у розвитку України, котра переживає процес “ре-модернізації” [1] (бо радянський варіант модернізації був одночасно неєвропейським), в ситуації постмодерну. Ця ситуація позначає суттєві зміни в житті європейських суспільств, через які вони знов постали перед проблемою пошуку суспільно-інтеграційних ідей [2].

Специфіка сучасних трансформацій глобального соціального простору, пов’язаних із ними тенденцій розвитку суспільств, а також релігійного чинника миру та війни досліджується в працях А. Тойнбі, С. Гантінгтона, Е. Тоффлера, Ю. Павленко, В. Лубського, В. Горбатенко. Зasadничі цінності західноєвропейського суспільства концептуалізуються в творах Р. Патнама, Ф. Гаєка, Дж. Кекееса, Р.Д. Готье, Дж. Роулза. Свобода совісті та її реалізація в українському суспільстві аналізується в дослідженнях М. Заковича, А. Колодного, В. Єленського, В. Бондаренко, Н. Качан, С. Здіорука, О. Романової. Питання консолідації суспільства та формування культурної ідентичності розглядається в працях Ю. Габермаса, С. Ліпсета, С. Роккана, В. Піроженко, В. Бортникова.

Досягнення й зміцнення сучасних форм національної єдності залишається актуальною проблемою, розв’язання якої є визначальною умовою розвитку українського суспільства. Проте, характер національної єдності та шляхи до неї можуть бути суттєво відмінними, бо ж консолідація нації у принципі здійсненна як на засадах демократії, так і авторитаризму, організовуватися навколо ліберальних

цінностей чи спрямовуватись до тоталітарних, на що звертає увагу видатний австрійський політичний філософ Фр.А.фон Гаєк [3. С. 19]. Декларований Україною європейський курс соціально-політичного розвитку означає вибір на користь лібералістської демократичної моделі національної єдності. Тобто такої, в межах якої національна єдність тлумачиться як громадянсько-політична. В її підґрунтя покладено правові засади з пріоритетом прав людини, що утворюють стрижень системи норм і цінностей суспільства й держави. Як зазначає американський дослідник філософії лібералізму Дж.Кекеес, це цінності плюралізму, толерантності, прав людини, рівності, свободи, справедливості [4].

Серед фундаментальних цінностей європейської культури свободі совісті належить особливе місце. Юридично закріплене й організаційно забезпечене визнання за особистістю права вільно обирати світогляд, концепцію доброго життя, ставлення до релігії та самостійно будувати життєві плани в сутності пов’язане з самовизначенням суспільства і держави на користь типу суспільного згуртування, принципово сумісного зі збереженням відмінностей і певної автономії особистості та громадських об’єднань. В цьому випадку суспільна єдність будується не за механічним, а за органічним типом (за визначенням Е. Дюркгейма), який не лише не розчиняє в собі внутрішню різноманітність, але й підтримує останню в якості джерела власного розвитку [5].

Українське суспільство, геополітичний, гео економічний та геокультурний простір життєдіяльності якого будується на перетинку трьох культурно-цивілізаційних світів, характеризується змістовним розмаїттям ціннісних самоідентифікацій громадян. Аналіз В. Бортниковим

розмежування ціннісних орієнтирів представників західного (м. Дрогобич) та східного (м. Луганськ) культурних осередків України засвідчив, що попри значні відмінності, виявлені розбіжності в ціннісних орієнтирах українського Заходу та Сходу є сумісними в межах однієї системи [6]. Вітчизняний дослідник організує власні розвідки, спираючись на політично-соціологічний підхід С. Ліпсета та С. Роккана.

Генералізуючою ідеєю зазначеного підходу є одночасне охоплення кожного модерного європейського суспільства чотирма лініями розмежувань. Перші з них утворюються у вирі національних революцій та позначають “конфлікт між центральною культурою будівництва нації-держави і зростаючою протидією етнічно, лінгвістично і релігійно різних провінцій і периферій, а також конфліктом між прагненням до централізації, стандартизації й мобілізації держав-націй та історично зміцнілими привілеями церкви” [6. С. 46]. Інші дві виникають в часи індустріальної революції та пов’язані з конфліктами між земельними власниками та промисловими підприємцями, а також між власниками, роботодавцями та робітниками й службовцями.

Таким чином, можливість конфліктів за лініями ціннісних ідентифікацій закладені у самій природі модерного європейського суспільства. Найбільш глибоко вкоріненими є суспільні розмежування, які пов’язані з релігійним чинником. Однак, стійкість суспільно-політичних об’єднань залежить не від відсутності різних позицій та конфліктів, а від спільної громадянської культури та здатності до конструктивного розв’язання конфліктів [5. С. 259]. На відміну від авторитаристського варіанту виходу з конфлікту через “консенсус зверху”, демократія культивує консенсус через діалог, компроміс, згоду.

Підтримання стабільності новоєвропейських мультикультуральних суспільств, зокрема України, потребує повноцінної реалізації свободи віросповідання як значущого аспекту свободи совісті. Саме з ним пов’язаний такий винахід новоєвропейських суспільств як толерантність. Історично утвердженню толерантності як ключового морального принципу громадянського суспільства, що був згодом поширений на всі види переконань особистості, передували шереги довготривалих релігійних воєн, міжконфесійних зіткнень, конфліктів між

державою та церквою. Відновлення внутрішнього суспільного миру стало можливим через внесення нових вимірів в систему соціальної інтеграції, передусім, компромісу віротерпимості та розмежування функцій і методів діяльності держави та релігійних організацій.

Розпочате у 16 ст. провідниками Реформації (М. Лютер та його послідовники) та мислителями-гуманістами (Е. Роттердамським та Т. Мором) осягнення та обґрунтування проблеми толерантності у 17 столітті було підхоплене Б. Спінозою, П. Бейлем, Вольтером, Д. Дідро, Г. Лессінгом. Два основні моральні аргументи на користь толерантності є неможливість примусового навернення на шлях щирої віри та необхідність добровільності приєднання до релігійних спільнот. В політичній філософії М. Монтеня, Дж. Локка, Ж-Ж. Руссо до двох зазначених аргументів додається аргумент на захист сильної централізованої держави та внутрішньої суспільної злагоди: толерантність запобігає лиху соціальної нестабільності та безладу [7].

Наприкінці ХХ століття провідний американський теоретик лібералізму Дж. Роулз повертається до політико-утілітарного обґрунтування свободи совісті в якості чинника соціальної консолідації, розглядаючи питання “як це можливо, що протягом певного часу існує стабільне й справедливе суспільство вільних і рівних громадян, глибоко поділене релігійними, філософськими та моральними доктринами”. Згідно Роулзу, слідуючи власним інтересам, індивіди зацікавлені також у стабільній політичній системі, що гарантує автономію приватного простору. Та в тому, щоб інші мали можливість реалізовувати свої права й були зацікавленими в підтримці цієї політичної системи. Подібний збіг найбільш загальних політичних інтересів робить можливою й необхідною кооперацію представників різних релігійних, культурних, етнічних, політичних традицій [4. С. 117].

У такий спосіб толерантність, постаючи, за висловом Е.Ю. Соловйова, як “чеснота непримиренних людей”, все ж таки завдяки взаємному дистанціюванню індивідів чи спільнот утворює можливість для спілкування та співпраці [8], а також передумови формування спільної ідентичності “по той бік” культурних відмінностей.

На зазначених засадах модерні європейські держави втілюють у своїй практиці соціально-політичний проект “нація-держава”. Тоді як суспільства традиційні виражають свою культурну ідентичність через єдність релігійного віросповідання, європейські громадянські суспільства формують національну культурну ідентичність [9]. Питання щодо релігійних переконань віддається на розсуд індивідам та їхнім об’єднанням. В західних ліберальних демократіях саме за світською державою, що нейтральна в питаннях релігійного життя, визнається спроможність підтримувати баланс розмаїтих інтересів та реалізувати загальносуспільний інтерес усталеного розвитку. Нові інтегративні цінності “нації-держави” об’єднують та спрямовують активність громадян до суспільнозначущих цілей вільного розвитку особистості і соціальних спільнот, внутрішнього і зовнішнього миру, спільного добробуту, суверенітету й незалежності.

Разом з цим відділення церкви від держави, за якого жодна з церков не посідає місця державної, відсутність привілеїв та заборона дискримінації за віросповідальною ознакою, тобто закріплення рівноправності всіх релігійних організацій, захищає останні від політичних маніпуляцій та втручання у внутрішню діяльність, відкриваючи широкий простір для розвитку їхньої самобутності та рівноправної участі у громадському житті [10]. Показовим є те, що саме такими були аргументи на користь відділення церкви від держави духовних лідерів-фундаторів Української Автокефальної Православної Церкви початку ХХ ст., які прагнули демократизації та національного оновлення національного церковного життя [11. С. 65].

Для дійсної реалізації принципу свободи совісті як аспекту утвердження національної єдності необхідним є створення умов вільного рівноправного розвитку релігійних організацій. Віротерпимість, стриманість у питаннях культурних відмінностей створює вихідні можливості громадянської консолідації, що їх надає “єдність спонтанно-негативного сприйняття іншого (неприйняття, несхвалення) та позитивної дії на його адресу (сприйняття, припущення)” [7.С. 76]. Повага, взаєморозуміння, відкритість для спілкування та співпраці потребує в більш змістовних перетинів смислів, діалогу культур, уваги та зацікавленості щодо історії та сучасності релігійних традицій. Сприяти цим процесам

мають державні освітні та культурно-просвітницькі заклади. Слід зазначити, що в країнах усталеної демократії всі без виключення соціальні інститути сприяють відтворенню та розвитку загальнонаціональній інтеграції громадян через формування спільної ідентичності.

Для реалізації принципу свободи совісті та одночасно для формування загальнонаціональної культури особливе значення має послідовне проведення принципу відділення школи від церкви [12]. Система національної освіти має потужний потенціал щодо зміцнення духу толерантності, взаємоповаги та взаєморозуміння в суспільстві через поширення знань з історії релігії та культури. Згідно з рекомендацією 1396 (1999) із релігії та демократії прийняту Парламентською Асамблеєю Ради Європи 27 січня 1999 року вважається, що релігійний екстремізм, що заохочує нетерпимість, упередженість та насилля, є також симптомом нездорового суспільства і становить загрозу демократії. Багато конфліктів виникає внаслідок обопільного неучтвта. Просвіта визначається в якості ключового засобу здолаття неучтвта, забобонів, упередженості у взаєминах між спільнотами відмінних традицій.

Розглядаючи нормативні засади діючої сепараційної моделі відносин держави й церкви, церкви й школи в Україні в контексті досвіду введення релігієзнавчої компоненти в освіту зарубіжних країн, О. Романова окреслює ті відповідні діючому законодавству обмеження та змістовні напрями, за якими в державних школах можуть надаватись знання з питань релігії. Йдеться про нейтральність релігійних знань, відсутність пропаганди будь-якого віровчення та залучення учнів до церкви, заборону супроводження надання релігійних знань в школі релігійними культовими заходами, вимога проведення занять з питань релігії у світських навчальних закладах світськими викладачами [13]. Основними напрямками викладання питань релігії є загальнопросвітницький, культурологічний, релігієзнавчий, етичний.

В такому нормативному підході закладене розмежування завдань національної системи освіти та освіти релігійної. Світська школа слугує трансляційним каналом спільних громадянських цінностей, що забезпечують спільну культурну ідентичність тих, хто поділяє різні релігійні традиції та тих, хто не поділяє жодної. Вона не має включати в себе

виховання релігійності дітей, що є справою релігійної освіти. Релігійна освіта, яка долучає до самобутніх та унікальних програм духовного зростання через приєднання до визначеної релігійної традиції, є добровільною, її повноцінний розвиток також гарантується державою і входить до кола загальносуспільних інтересів.

Викладене вище стосується європейської моделі національної консолідації та впровадження її в Україні. Проте, розвиток сучасного українського суспільства, його національного та державного творення відбувається в загальному річизці процесу глобалізації. Засвоєння розгортання та структурування економічного, культурного, політичного простору національного буття відбувається, коли час національних держав минув. Так само формування політичного суб'єкта національної політики України триває паралельно тому, як глобалізація висуває на провідні ролі суб'єкти іншого, транснаціонального характеру. Простір діяльності останніх сягає за межі національних спільнот та держав, та вони ефективно лобіюють свої інтереси в національних системах влади.

Передбачення такого розвитку подій містяться в творах А. Тойнбі, який за одиницю історичного аналізу пропонував брати цивілізаційні спільноти та був впевнений у невідворотності глобального політичного об'єднання [14]. Його застереження щодо вад європоцентристського погляду на всесвітню історію, прийдешніх зіткнень «Заходу й світу», що загострять суперечності на релігійному ґрунті, наприкінці ХХ століття підхоплюються С. Гантінгтоном. «Модернізація без вестернізації», відродження етнічної та релігійної свідомості під тиском Заходу та його системи «універсальних» цінностей, альтернативні (ісламський, конфуціанський) проекти універсальної цивілізації визначають контекст конфліктів майбутнього, якими у ХХІ столітті постануть зіткнення цивілізацій [9]. Е. Тоффлер, окреслюючи «розлами» між цивілізаціями першої, другої та третьої хвилі, або ж аграрними, індустріальними та інформаційними, в творі «Війна та антивійна» [15] пише про подвійний удар, під який потрапили теперішні національні держави: з одного боку, глобалізація, і регіоналізація, як реакція на неї – з іншого. Попри суперечливі оцінки поглядів

Тоффлера, безперечно, слушною є думка про те, що «третьохвильова» форма війни вже винайдена, тоді як третьохвильова форма миру (механізми запобігання, локалізації, припинення війни), ще ні.

Враховуючи те, що прогнози демографічної динаміки є не на користь теперішніх європейських спільнот, що змушені будуть поповнювати свої ресурси за рахунок імміграції [16], то всі вони через декілька десятиліть постануть перед дилемою або винайти нові засоби консолідації та нові види культурної ідентичності, або зникнути, що повною мірою стосується й України.

Отже, вектори процесів національного будівництва та глобалізації є різноспрямованими. З іншого боку, накладання цих процесів один на один підсилюють побічні феномени їхньої перехідної природи. У відповідності з цією обставиною даються в знаки відсутність переваги усталеності соціальних інститутів над нестримними, неконтрольованими та непрогнозованими у своїх інверсіях соціальними зсувами, утворення спектру сценаріїв подальшого розвитку від виходу на якісно новий рівень інтеграції до втрати національними суспільними організаціями ідентичності та системної цілісності.

Етнічна та релігійна чи етнорелігійна нетерпимість, яка в більшості випадків має побутовий і нерелектований характер, саме через свою ірраціональність легко обертається на каталізатор конфліктів, роздмухування напруженості, розхитування рівноваги й провокації збурень, що слугують річищем для дуже далеких цілей від тих, що в таких випадках артикулюються. Здолати подібні негаразди, від яких не застраховане жодне суспільство епохи глобального транзиту, зможуть ті з них, які протиставлятимуть їм потугу власної консолідації, спроможність до узгоджених колективних дій. Таким чином, виважена політика повноцінної та різнобічної реалізації свободи совісті громадян є необхідною засадою нейтралізації загроз безпеці суспільства та перетворення різноманітності на чинник суспільного розвитку.

Викладене дає підстави для висновків:

в модернізації українського суспільства за зразками усталених європейських демократій свобода совісті реалізується в комплексі прав і свобод людини. Фундаментальний характер цінності свободи совісті полягає в толеруванні культурно-

релігійних відмінностей між індивідами і спільнотами. Це є умовою для формування національної культури й національної ідентичності українських громадян, запорукою діалогу та співпраці задля вільного розвитку особистості, суспільства і держави.

Релігійний чинник відіграватиме значну роль у зовнішніх та внутрішніх конфліктах майбутнього. Реалізація принципу свободи совісті в житті суспільства зміцнює його стійкість щодо модерних внутрішніх ліній розмежувань та постмодерних трансформацій та зсувів глобального соціального середовища.

Поширення науково-релігієзнавчої просвіти, підвищення рівня громадянської культури, розвиток умов діяльності та інтеграції в загальний національний простір релігійних організацій, а також розгортання мережі соціально-культурних комунікацій між носіями різних світоглядних, віросповідальних, етнічних, політичних традицій сприятиме реалізації свободи совісті та зміцненню суспільства.

Перспективним напрямом релігієзнавчо-культурологічних та філософсько-політологічних досліджень є аналіз свободи совісті в змісті не-європейських універсалістських концепцій.

Література

1. Неклесса А. Модернизация и инновация в постсовременном мире. // Россия: третье тысячелетие. Вестник актуальных прогнозов. - М., 2010.-№ 23. - www.intelros.ru
2. Габермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив./А.М.Єрмоленко. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К.:Лібра, 1999. С.346-354.
3. Гаск Ф. Принципи ліберального соціального порядку. / Лібералізм: Антологія. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 19-32.
4. Кекес Дж. Зasadничі цінності лібералізму / Лібералізм: Антологія. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 107-128.
5. Патнам Р. Дж. Творення демократії. / Демократія: Антологія. Упоряд. О. Проценко – К.: Смолоскип, 2005. – С.254-262.
6. Бортников В. Розмежування в Україні в контексті ціннісної ідентифікації населення// Політичний менеджмент.-2007 – № 1. - С.36-47.
7. Валитова Р.Р. Толерантность. // Новая философская энциклопедия: в 4т./ Ин-т философии РАН, Научно-ред.совет: предс. В.С.Степин. - М.: Мысль, 2001. - Т.IV. – С. 75-76.
8. Соловйов Е. Ю. Толерантність як новосвропейська універсалія // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. - К., 1997. - С. 99-115.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Пер.с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
10. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” від 23 квітня 1991.
11. Релігієзнавство: Підручник / за ред.М.М.Заковича. – К.: Вища шк., 2000. – 350 с.
12. Закон України “Про освіту” від 23 травня 1991 року.
13. Романова О. Релігійний компонент в системі освіти: підходи до регулювання. // Політичний менеджмент. - 2006.-№6 – С. 98-108.
14. Тойнбі А. Дж. Цивилизация пред судом истории: сб. Пер. с англ.Жаркова Е. Д, Харитоновича А. Д., Киселева И. Е. – 3-е изд. – М.: Айрисс-пресс, 2006. – 592 с.
15. Тоффлер Э.,Тоффлер Э. Война и антивоенна: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века. Пер с англ. Левина М. Б. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 412 с.
16. Бьюкенен П.Дж. Смерть Запада: Пер. с англ. А.Башкирова. – М.: ООО «Издательство АСТ, 2003. – 444 с.

Budahyants L., Ph.D., docent

FREEDOM OF CONSCIENCE AS A FACTOR OF DEVELOPMENT UKRAINIAN SOCIETY

The paper analyzes the importance of the principle of freedom of conscience in the consolidation of civil society in Ukraine. Freedom of conscience and tolerance are considered as the imperatives of internal and external integration of multicultural society in Ukraine, remodernizatsiyu experiencing at the time of post-modernism. Accented features of civil-political type of national unity, in principle compatible with the implementation of human rights and freedoms, democratic bases and social orientation of law. Explores the role of the scientific study of religion in the national education system, as well as civic and patriotic education. The study is based on sociological approach S. Lipset and C. Rokkan to the analysis of the specific contradictions of modernity, the idea of tolerance in modern European and contemporary philosophy, the concept of global social transformation of post-modernity.